

Régi unitárius költők.

Az Unitárius Irodalmi Társaság megbízásából egy szűkre szabott fölolvadás keretében kell fölidéznem a régi (értsd: elhunyt) unitárius költők emlékét. Kengyelfutónak képzelem magam s hogy egy pillanat se vesszen kárba, rögtön meg is kezdem az iramot

Dávid Ferencsel. Ő az első unitárius költő. Hogy hogy, már az első unitárius ember is poeta? Mi lesz ebből, kengyelfutó, hiszen ha jól összeszámoljuk, csak élők vagyunk már vagy nyolcvanezren?! Nem kell megijedni. A XVI. században vagyunk. Akkor se volt mind költő, aki verset ír, de viszont akkor volt igazán minden iskolátjárt ember egy kicsit költő, azazhogy versfaragó is. A diák akkor igazán Múzsafióka. Az iskolák a humanizmus melegágyai, bennük minden ösvény a Helikon felé vergál, fiók-Cicerokat és Vergiliusokat óhajtottak nevelni. A humanista ideal a *vir bonus dicendi et versificandi peritus* (a szónokolni és verselni jól tudó jellemes ember). Egy-egy latin verses köszöntőt kiizzadni nem ment olyan nagy esemény-számba, jóformán mindenki ért hozzá. Együtt járt az efféle alkalmi poétáskodás a deákos miveltéssel. Patronusoknak, nagy uraknak ezzel kedveskedett az anyagiakban akkor is vékonypénzü literatus ember. Verssel. S tegyük mindjárt hozzá, legtöbbször émelvítően hizelgő verssel. A görög-római mythologia egész apparatusát mozgósították, a hagyományos költői *flosculusok* és *epitheton ornansok* egész virágerdejét rázúdították a boldog megénekelte. Ez volt, ilyen volt a divat. Humanista divat. Fiatalkorában a mi Dávid Ferencünknek is úsznia kellett az árral. Az ő latinnyelvű alkalmi költeményeit sem éppen a költői ihlettség sugalja. Tehetségére és főképp izlésére vall azonban a későbbi nagy reformatornak, hogy a dicsérgető áradozás szertelenségét nála mérsékli, sőt jó részben feledtetí a mégis belülről fakadónak látszó lírai hév közvetlensége, mintha nem a humanista, hanem az ember állana a konvencionális általánosságok mögött. A szerény, de önértetes wittenbergi diák ki meri mondani, hogy minden magyar nyomo-

rúságnak a nagyurak versengése az oka. Mégsem ezekben a fiatal-korabeli latinnyelvű kísérleteiben találjuk meg a költő Dávid Ferencet, hanem magyar nyelvű egyházi énekeiben. A hagyomány őt sarta az első unitárius Énekeskönyv összeállítójának s az ő nevét törzi ma is Énekeskönyvünkben a 43. *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű ének. A 45. éneknek meg a dallama fűződik a Dávid nevéhez. Egyik sem méltatlan hozzá. A dallam népszerűségének meg éppen csattanó bizonyítéka az, hogy egyik későbbi változatában szilaj magyar fájdalommal zengő gyönyörű kuruc virágének lett. (Sajnos, nem sikerült belopnunk az új Énekeskönyvbe. De már most jegyezzék föl akiket illet, hogy a hiányt az újabb kiadásban pótolni kell.) Érdekes egyébiránt, hogy az első unitárius poeta, Dávid Ferenc érte el mint poeta mindeztideig a legnagyobb és legmegtisztelőbb irodalmi dicsőséget, olyan dicsőséget, amelyben csak az ókor nagy költőinek volt része, hogy t. i. a nevükben mások költöttek verset. Jobbat és szebbet a Dávidéinál. A fogságában költ híres elegijára és siriratára gondolok, a *Fulmina, crux, gladii*-ra. Ez érthető is, mert ezeket a nagy próféta iránti szeretet költötte. Poetának az a legjobb dajkája.

A Dávid Ferenc korának a poetája azonban nem Dávid Ferenc (neki egyéb dolga volt), hanem

Bogáti Fazakas Miklós. Széphistoriákat irt s Dávid király zoltárait ültette át kissé tán bőbeszédű, de változatos ritmusu és biblikus zamatú pompás magyar versekben. Értékelésére nézve azonban, sajnos, még nincs véglegesen kialakult irodalmi közvélemény. Az irodalomtörténeti kézikönyvek kétségkívül kissé mostohán intézik el Bogátit, a mi unitárius köreinkben viszont Kanyaró Ferenc szertelenül elfogult bámulata következtében meglehetősen kritikátlanul dicsérgetjük s úgy látszik, kevés meggyőződéssel, mert bár az Énekeskönyvbe sikerült bevinni tőle egynehány énekfoslányt, Bogátit én még nem hallottam fölcsendülni unitárius templomban. Pedig Bogáti nem afféle édeskés műnaiságú gyerekes modern lirum-lárum („Neked köszön a kis virág“), benne az unitárius XVI. század férfiasan zordon ereje zúg. Vajjon egyetemes magyar szégyen-e, vagy csak unitárius szegénység és élheterlenség, hogy ezek az eleget emlegetett zoltárok máig se láttak nyomdafestéket?

Unitárius termék a XVI. század legnagyobb irodalmi szenzációja, a *Balassi Menyhért*-ről szóló komédia is. Az irodalmi kritika itt is szélsőségekben jár. Volt aki (nem unitárius!) már értékben Shakespeare mellé tette, annyira csodálta pompás jellemző erejét,

csattanó dialogját, gyilkos humorát. Csak legalább a szerzőjét árulná el *Karádi Pál!*

Ugyancsak ismeretlen a másik pompás unitárlus drámának a *Debreceni Disputá*-nak v. *Comedia Válaszutiná*-nak a szerzője is. (Zárójel közt legyen mondva, mert még nem tudom egészen megokolni, én régóta azt hiszem, hogy ez az ismeretlen szerző Válaszúti György s a *Comedia Válaszútina* v. *Válaszútiana* azt teszi, hogy Válaszúti komédiája s Válaszút községhez semmi köze.) Itt Péter pápa, a debreceniék híres Meliusa van nagyszerűen kifigurázva.

Érdekes műfaja volt a XVI. századnak a széphistoria. Verses regény. Termett is szinte annyi, mint ma regény. Ki az unitárius a sok szerző közt, nehéz volna kisütni, de ha *Gyergyai Albert* is unitárius köztük, mint Torda nagy fia, Kanyaró Ferenc hirdette, akkor a legszebb széphistoriákat unitáriusok írták. Köztük van egyébként Gyergyain s a már említett Bogátin kívül a legtudósabb unitárius püspök *Enyedi György* is, egy széphistoriájával. Még érdekesebb, hogy ez az érdekes műfaj maga is mintha unitárius hiten volna: a Nyikómenti unitáriusok közt ma is él. A háboru előtti években közöltük az utolsó Mohikánt, *Hajnal* tündéres történetét, Nagy József tordátfalvi földmives fiatalkori versezetét, az Erdélyi Múzeumban.

Hiányos volna a XVI. századi unitárius poéták koszorúja, ha meg nem emlékeznénk a protestáns kor szellemi életének legjellegzetesebb büszkeségéről, a szászból magyarrá lett híres kolozsvári nyomdászról, *Heltai Gáspár*-ról. Nem verseket írt, hanem prózai elbeszélést, historiát, valláserkölcsi dialogust. Fabulákat, a versnél igazabb költeményeket. Bár felnőtt korában tanul meg magyarul s a tárgyias ragozással halálig hadi-lábon áll, korának legkiválóbb és legöntudatosabb stilisztája. Tudja, mire szomjas a világ s nyomdája valóságos bőségszarva. Művészi érzékénél csak erkölcsi bátorsága nagyobb. Az üzlethez éppen úgy ért, mint a művészi hangulatkeltéshez. Tudja, hogy a poezis képekben való beszéd azért gyönyörűség olvasni az ő írásait, — mondja róla Pintér. De van valami, amiben mi unitáriusok még inkább gyönyörködünk Heltaiban. A mi büszkeségünk Heltaiban az ő korát messze megelőző unitárius elfogulatlansága, demokratizmusa és emberszeretete. Olyan időben, amikor másut tűzre kivánták a más hitűt és más felekezetűt, az unitárius költőknek egyeben jár az esze, Dávid Ferenc a lelkiis mereti szabadságot hirdeti s a szelid lelkű Heltai „hitvitázá

és hitvédelem helyett erkölcsöt tanít“ (Pintér I. 150 l.), amint ezt megállapítja róla ma az elfogulatlan irodalom történet.

Csoda-e ezek után, hogy velük és általuk a XVI. század szellemi életének fényes megújulásában és előretörésében az unitárius szekér jár az élen, az unitárius szekér viszi a szent frigiditását, a korszak legértékesebb és legelőkelőbb szellemi örökségeit? A XVI. század az unitárius irodalom fénykora.

A XVII. század már rohamos visszaesést mutat. Leáldozóban volt a csillagunk, reánk unitáriusokra igen szomorú idők következtek. Nem a véna apadt ki, életünk fonalát gyilkolta az erőre kapott visszahatás.

A század élén, éppen a mesgyén, újra egy nagy tudományú humanista költő vezet, *Thoroczkai Máté* püspök. Tán meglepően új dolog, hogy a költők közé merem sorolni, hiszen bebizonyíthatólag csak latin epigrammjairól tudunk. De elolvastuk-e ezeket az epigrammokat? Lefordította-e valaki magyarra? Aligha. Hiszen *Toroczkait*, a költőt, menten megégette a szent együgyűség *Enyedi György* „ördögi“ könyvével egyetemben még a XVI. század végén. Hogy kit és mit égetett meg, nem tudta és nem tudja. Olvasni kell azt a pár sört, azt a kőbe fagyott zenét, azt a márványba tömörült muzsikát. Klasszikusan szép. Párját e nemben a *Vörösmarty* „*menj harsogva folyam*“-jáig hiában keresnök. (A fordítást hozza a K. M. ezen száma.)

Hogy a századok megismételhessék egymást, a latinnyelvű humanisták mellett a XVII. századnak is megvan a magyar unitárius zsoldárírója, *Bogátinál* jóval népszerűbb és szerencsésebb, a szintén aranyosvölgyi *Tordai János*. Kevésbé izmos tehetség, mint elődje, de mint mondtam, szerencsésebb. Énekeskönyvünket jó ideig valósággal dominálta. A „*Vigyázz értünk Uristen*“-t gyönyörű dallamával bizonyára mindnyájan ismerjük még diákkorunkból. (Második versszakával a „*Gyarló vagyok Uristen*“-nel honorálta volt a diákszellemesség a rosszul sikerült *praeces*-eket).

A főúri-lira képviselői közt természetesen hiába keresünk unitáriusokat, ha csak a két *Dóczy* leányt nem számítjuk ide (mindketten benne vannak az Énekeskönyvben), de már a korszak legkedveltebb oktató költeményeinek a szerzői unitáriusok, mintha az unitárius józanság egyenesen diadalt ült volna velük. *Szentmártonl Bodó János* és *Kolosi Török István* uramék e kedvelt rigmusok szerzői. Előbbi a sónak dicséretiről, az ácsmesterek dicséretiről, a tisztességes és nemes kalmároknak, avagy árus népeknek illendő dicséretéről

irt verseivel, de kivált a *Nyul éneké*-vel lett híres (A nyul lapul a káposztásban, a vadász lesi, a kopó hajszolja. Mért gyűlöl engem mindenki? Én bizony beállok barátoknak). Kolosi uram pedig az asszonyi nemnek nemességéről, az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról stb. zengi énekeit. „Ezek mellé adatott a kakasról vett hasonlatosságban a papok tisztéről való ének is“. Fölösleges tán hozzátennem, hogy Kolosi tiszteletes uram nem a papot hasonlítja a kakashoz, mint néminemű csintalan elméktől kitelnék, hanem csak a papi hivatalt a kakasi éber kukorékoláshoz. Vékonyka humor biz' ez, de a XVII. század olvasói a gall kakas *esprit*-jétől még nem voltak elkapatva.

Unitárius vallásu a XVII. század legnyugtalanabb vérü bohémje, az újra csak aranyosvölgyi *Felvinczi György* is. Nem mindennapi figura szegény feje. A kolégyom seniora, a rend őre úgy tesz, mint az a bizonyos kecske, melyre káposztát biznak. Kétszer csukják be, háromszor szövik meg. Menekül Torockóra rektornak, de ott igen szép a fejjérnépek ingvállá, menekülnie kell előlük. Meg sem áll Bécsig. Tolmácsnak csap föl Lipót császár udvarában. Nem izlik a német cipó. Kolozsvárt kunyorál ki valami hivatalt. Ott hagyja, vagy onnan is kitelik a becsülete. Aztán Tordán tengődik, zsoldárokat másol. Aztán újra Bécsbe gyalogol, most már feleségestől. Hallatlan ötlet hajtja (ez is csak unitárius koponyában születhetett meg), színjátszásra kér és kap engedélyt a császártól, „hogy költeményeket és rimes verseket... készíthessen, szerkeszthessen, elrendezhessen, fölszerelhessen, elintézhessen és hogy ezen fölvonásokra osztott tisztességes és dialogizált comico-tragediákat... Erdélyben... előadhassa.“ Vette-é valami hasznát is a szabadalmának, tudott-e kenyeret is keresni vele, arról nem szól a nóta, nem tudjuk. De ha kenyeret tán nem is, örök hírnevet, azt szerzett, mert az első magyar színigazgató a mi kicsapott seniorunk Felvinczi György. Shakespeare, az avoni hattyu, igaz, hogy valamivel többre vitte, de tehetség nélkül valónak a mi bohém hattyunkat se mondhatjuk. Egy comico-tragediája neki is maradt. Plutót, meg az ő birodalmát figurázza ki benne könnyen folyó s változatos *ad notam*-u versekben. Ő írta a „Ritkán kellő híves szellő fú tégedet, Kolozsvár“ kezdetű nótát is. A nótázáshoz, a mulattatáshoz határozottan érthetett ez a hányt-vetett életü szegény komédiása e nagyképü világnak. De unitárius fából volt ő is faragva! S mintha csak a hamar levitézlett unitárius dicsőséget példázná. Sic tansit gloria mundi. Csak egy század pergett még le Enyediéktől s a szellem előkelő arisztokratái mintha olcsó vásári kóklerkedésen végeznék.

De nem ezzel végzik. Még lennebb végzik. A következő század már *graeculus*-okat se tud fölmutatni. Mintha egészen meghaltunk volna. A XVIII. század közepe, a magyar szellemi élet, sőt a magyar életerő csödbekertülésének szomorú korszaka senkinek se olyan szomorú, mint nekünk, unitáriusoknak. Ha kedvünk volna tréfálkozni, azt mondhatnók, hogy persze, persze, mert nincs ott a mi szekerünk, az unitárius szekér. Az kihúzna a kátyuból, de lemarasztották, de összetörték. Fáj a tréfa, ne szekerezzünk rajta. Nem az unitárius szekér, hanem a magyar szekér tört ott össze a szathmári békével. A magyarnak kellett aludnia rá több mint félszáz évig, hogy a halálos fáradalmakat, a földhöz vágott, vérevesztett ember halálos zsidbadtságát kipihenje, nem az unitáriusnak, nem a kálomistának és nem a katolikusnak. Milyen szomorú dolog s mennyire az idők jele, hogy nálunk már sosem akar megvirradni. Ezt a korszakot eddigelé az irodalomtörténet a „hanyatlás“, vagy „a nemzeti szellem pihenése“ korának nevezte, s a világháború után ma, amikor legjobban kellene ismernünk és szeretnünk egymást, ez a korszak egyszerre „a *katholikus restauráció*“ korszaka lett. Hát hiszen hogy restaurálódott a katolicizmus, az igaz (Nagy ára volt, magyarok! Felejtjük el, hogy szerethessük egymást), de ki kérdezte, ki kíváncsi rá? Mi köze ennek a Pázmánytalan, ennek a magának élő katolikus restaurációnak most már a magyar irodalomhoz? Hiszen tudvalevő, hogy az irodalmi megújulás nem ebből a restaurációból pattant ki. Nem a templomfogalásokból, hanem a börtönéből kiszabadult gondolat térfoglalásából lőn a mi föltámadásunk. Aki ezt nem érti, az az elfogulatlan ítélkezés unitárius gondolatát gyilkolja, az magát gyilkolja, faját gyilkolja, nemzetét gyilkolja. Hát nem mindnyájunk szomorú magyar szegénysége, hogy ebben a szomorú korszakban mi unitáriusok elsikkadtunk, hogy a nemzetietlen kor pókháló szövedékében az unitárius fonál nagyítóval se fődözhető föl? Az unitárius szépirodalmat ebben a korszakban jóformán csak egy ember, egy lengyel unitárius, Geyzanovics (Geyza) József nevű kolozsvári papunk képviseli, féllábbal ő is már a következő korszakban. Latin és magyar verseket írt, de igazán híres azzal lett, hogy a humort elég merész volt a szószerkekre is belopni. Az adoma szerint így kezdte egyik halotti beszédjét: „Te tolvaj, te tolvaj, te tolvaj — halál!“ Hát bizony az efféle humorizálásnak a szószerken — valljuk meg — nem igen van helye. Ez az izlés eldurvulásának, ez az elparlagiasodásnak a jele. Aminthogy úgy is volt: a sok nyomorgatást meg-

úsztuk valahogy, de közben elparlagiasodtunk. (Szegény ember komisz ember.) A XVI. század szellemi életének unitárius arisztokratáit hiába keressük a Bessenyeiekkal megújult új magyar irodalmi világban. A harcosok közt még egyelőre hiába keressük az unitáriust. Papjaink és intelligentiánk szellemi színvonala alantas, parlagi. Nincs tudatában előkelő szellemi örökségének.

Hova szorul ilyenkor a Múza? A kolégyomba. S mit csinál ott? Mesterkedik, virtuskodik. Játszik a rimmel és ritmussal s megénekli azt is, amiről beszélni sem igen illik. Az irodalmi megújulás irányai között az egyiket *mesterkedők* címen tartja számon az irodalomtörténet. Szomorú dicsőség, hogy ennek az iránynak a protestáns kolégyomok voltak a melegágyai. A reformátusoknál Debrecen, nálunk Kolozsvár és főleg Torda. A versfaragást úgy gyakorolták itt, mint a betüvetést. A forma volt a fontos, nem a tartalom. Anagrammokban, mesterkéltséggel összeállítású keresztekbe, körökbe, koszorúkba fonva, a sorok elején, közepén vagy végén rejtélyes sentenciákat föltüntető vers-műépítményeket fabrikáltak. Kollégiumunk könyvtárában rengeteg ilyen vers van ebből a korból kéziratban. Egyik ilyen versbokréta pl., melyet Szikszai Susanna leányzó névnapjára költött diákkorában Stephanus Székely de Aranyasrákos, a Székely Sándor püspök apja, ilyen címet visel: „Áldásoknak kedves harmattya, mely tsepegett Nemzetes Sz. Susanna Iffiu Asszonyka gyöngyöl nyílt Neve Napjának pirosló Hajnalán az Magyar Uttzai Magyar Helikonban egy tanulatlan Múzsának bárdalatlan[!] Pennájából 1787-ben“. — Pedig hát még most nem is olyan bárdalatlan ez a penna. Bárdalatlanná akkor lesz csak igazán, mikor már fölszentelt pap a gazdája. Fönmaradt versfüzetében olyan nyers gorombasággal szedi le a szentelt vizet a káli menyecskékről a káli pap, Tiszteletes Székely István uram az ő — egyébként pompásan csengő verseiben, hogy az elfakult sárga papiros is belepirul. Érdekes tudnivaló az is, hogy ezek a mi megújulás-korabeli bárdalatlan pennájú diákjaink nagyobbára mind a tordai Gyöngyösi János, a híres leoninus versfaragó hatása alatt állanak, jobbára ők is mind leoninusokban kísérleteznek. Ez a hagyomány Tordán az én diákkoromig fennmaradt. Az öreg Albert papnál még így kellett verselni. Az adoma szerint egy turi diáknak sehogysem sikerülvén a kadencia, az öreg úr így segített rajta: Na, irjad, „Isteni hagyomány, Ostoba turi mokány“. Ilyen iskolából került ki s ilyen környezetben nőtt fel az újkori magyar irodalomnak első unitárius vallású büszkesége:

Aranyosrákosi Székely Sándor. Az irodalomtörténet úgy állítja be, mint a nagy Vörösmarty mesterét, mint egy új költői iránynak és műfajnak, a romantikus hexameteres eposznak első fecskéjét. A magyar irodalomtörténet atyja, Toldy Ferenc, azt mondja az ő kis eposzáról, hogy csodálatos sugallat műve. „Oly világot nyit meg szemeink előtt, oly hang üti meg benne fülünket, amilyen költészetünkben azelőtt soha.“ Beöthy Zsolt is különösen kiemeli, mennyire új és szokatlan a Székely S. hangja. Szó szerint ezt mondja: „Új és újító szellem leng benne: a magyar ősmondákból meríti tárgyát, összeszövi azt egy, a hagyomány vékony szálaiból költött nemzeti mitológiával, áthatja lelkesedésével a régi dicsőség iránt s ezzel a nemzeti regényes eposz útját megmutatja.“ Ha ezekhez az előkelő helyről jött elismerésekhez hozzácsatoljuk a Vörösmartyét, aki maga is hálásan elismerte kezdeményező mesterének Székely Sándort, nem szorul tán bizonyítékra a Sz. S. irodalomtörténeti jelentősége, hogy az ő bélyege „rajta van még Vörösmarty legnagyobb eposzán is nemcsak az anyag megválasztásában és a hagyomány nemzeti fölfogásában, hanem az epikai nyelv jellegében és a verselésnek ritmikus hullámszásában is.“ (Heinrich G.) Ez ma már irodalmi köztudat s csak azért tartottam szükségesnek idézetekkel alátámasztani, mert éppen itt ezen a helyen egy néhány évvel ezelőtt ellenkezőt hirdetett s kétségbevonta Székely S. kezdeményező voltát s Vörösmartyra tett hatását egyik unitárius tanárkollégám. Az igazság az, hogy Székely Sándorral a nyomaveszett, színeveszett unitárius fonál újra elő került a magyar irodalom szövedékében s aki újra színrehozza, az nem tagadja meg székely voltát, unitárius voltát, ott jár, ahol ősei jártak, harcban és békében a magyar sereg előtt, az élen, hol ember kellett a gátra, kar, sziv és ész az úttörésre.

Ezt és ennyit kell tudni minden unitáriusnak A. Székely Sándorról. Egyébiránt Székely Sándor nem sokat adott az egész költői dicsőségre és hirnévre. Ifjúkori kísérletnek, a fiatal sziv és elme kedves játékának tekintette az egész Helikont s a komoly férfikor komoly feladatai közeledtével úgy otthagya Apollót, mintha sose csókolta volna homlokon a Múza. S újra csak akkor látogatott el Helikon szent berkébe, mikor egyházának új Énekeskönyvet kellett adnia. Székelyt, mint költőt, kemény, komoly férfiasság jellemzi, ezért és ebben rokonszenves. Bár igaza van mai utódjának a püspöki székben, hogy ami lírai költeményeit illeti, a ratio nalismus — s tegyük hozzá, a hideg unitárius józanság — a lírai hangulat hát-

rányára van. Az eposzi kürtöt adta neki inkább a természet, mint maga mondja magáról Toldyhoz írt levelében. Külön ki kell emelnünk, hogy a legnehezebb versformában, az alkaiosiban csodálatos könnyűséggel mozog. Férfias ereje itt nagyszerűen is érvényesül.

Irodalomtörténeti jelentőségben Székely Sándort ezideig még csak egy unitárius költő múlta felül, *Kriza János*. Vele még egyideig senki sem veheti fel a versenyt, mert ami szint, jelleget, elismerést és méltánylást kapott vagy adott az unitarizmus a magyar irodalomtól, vagy a magyar irodalomnak, azt jóformán csak Krizától és Krizában kapta és adta. Szinte azt mondhatnók, ő a magyar irodalom unitáriusa. Minket benne és általa ismernek az irodalom, a szépirodalom berkeiben s tegyük mindjárt hozzá, hogy a kellemes oldalunkról ismernek. (Mert van nekünk bizonyára kellemetlen is, de ezt miért találjuk és találjuk ki mi?!) Maradjunk csak Krizánál. Mit is adott ő csak nekünk? Mert írók, költők nagyságát és jelentőségét úgy mérik le, hogy megkérdik, mit hoztál, mit adtál, mit hagytál ránk örökségül, poéta? Száz s egynéhány súlyos kötetet — szól az egyik. Leméretik a százegynéhány súlyos kötet s bizony sokszor megeshetik, hogy könnyűnek találhatik. Betűnek, csak betűnek, szónak, csak szónak, izzadságnak, csak izzadságnak. Egyetlenegy picike kis versecskét hagytam rátok — szól a másik. Leméretik a vers is, talán nehéznek és ragyogónak találhatik, szinaranynak, vagy annál is értékesebbnek, ért buzakalásznak. — Nem aranyat és nem buzát hoztam nektek — szól a harmadik —, én a szívetmet, én az értetek virrasztott éjtszakáimat hoztam el nektek. Leméretnek az éjtszakák és leméretik a szeretet. Leméretik a tömjén és a myrrha, mert van, aki azt hoz. És leméretik a korbács, mert a költők azzal is kedveskedhetnek. Leméretik minden, hogy elválják, ki mit ér.

Hogy mit ér Kriza, hogy mit hozott Kriza? Nem tömjént és nem myrrhát, nem korbácsot és nem ostort, nem betűt és nem súlyos köteteket, nem éjtszakákat és nem izzadságot, nem is aranyat és nem is buzát. Ő virágot hozott, vadvirágot. Vadrózsákat hozott a nemzetnek. A nemzet vadvirágait hozta el a nemzetnek. S ezt mondta: Szegénynek hittek és hirdettek téged, én édes fajom. Józannak és dalnékülínek. Nem vagy szegény és nem vagy dal-talan, én édes fajom, te társtalan idegen az idegenek közt. Gazdag vagy, te vagy a leggazdagabb a világon. Ide nézz, itt a bizonyíték, a Vadrózsabokréta. Te daloltad, te álmodtad, a tiéd. Egy nemzet-nél se vagy alábbvalóbb. A legköltőibb, a legtehetségesebb faj vagy.

Bokréta az Úristen kalapján. Higyj magadban, bizzál magadban, becsüld meg magadat és a magadét, hogy mások is megbecsülhessenek.

Ha sokkal, sokkal szerényebben is, de ezt mondja Kriza. Mi pedig állapítsuk meg, hogy ha az emberiségnek azok a legnagyobb jóltevői, akik fölemelik a lelkeket, akik hitet prédikálnak, akik az élet melegét öntik a pusztuló faj csüggedt ereibe, akkor a mi szerény Krizánk joggal foglal helyet a magyarság legnagyobb jóltevői, a magyar halhatatlanok között.

Érdeméből semmit se von le az, amit itt-ott, éppen unitárius körökben hall az ember, hogy hiszen a Vadrózsákat nem is ő, hanem az unitáriusok gyűjtötték, ő csak gyűjtötte. Hát persze, hogy persze. Ugyanilyen logikával azt is hibájául lehetne felróni, hogy nem is ő, hanem az unitárius nép, az ő nyája költötte azokat a szép nótákat. Mintha azt mondanók: Kicsi legény az a Lönnroth, csak gyűjtötte s nem irta a Kalevalát. Hát hiszen éppen ebben különlegesen nagy és maradandó a Kriza dicsősége, mert koszorujában osztozik minden unitárius. Ő a magyar Lönnroth. S mint mondtam, mi unitáriusok ezidőszerint és ezideig benne és általa élünk legigazábban és legintenzívebben a magyar szépirodalomban. Ő a mi képünkre s mi az ő képére vagyunk faragva. Talán nem hasogatjuk az egeket, talán egy kicsit élehetetlenek is vagyunk, talán egy kicsit többet kellene biznunk magunkban, talán nem kellene otthagynunk a Múzsákat, mihelyt lerugjuk a gyermekcipőket, talán nemcsak akkor kellene kitennünk magunkért, ha alkalmat adnak rá, talán, talán... Ah, ne beszéljetek bolondokat. A Kriza János szerény, de büszke önérzete tudja jobban. Belül érezd magad valakinek, ne kívül. Egyéb úgy is mind csak füst és pára.

Krizával egyszerre lépett föl *Szentiványi Mihály* az 1839. évi Reményben. A Reménynek — most megállapíthatjuk — kétségkívül Szentiványi volt, még Kriza mellett is, a legizmosabb tehetségű tagja. Kemény Zsigmond és Gyulai Pál egyaránt sokra értékelték. Dalai közül a *Bekecs alatt Nyárádtere* maig is él. Ez a legnagyobb bizonyíték kiválósága mellett. Sajnos, fiatalon elment s a hozzáfűzött reményeket nem válthatta be.

Szentiványi és Kriza irodalomtörténeti jelentősége is nagy. Remény című zsebkönyvükkel (az 1840. és 1841-it egyedül Szentiványi szerkesztette) — mint Gyulai Pál megállapítja — körükbe vonták az erdélyi szépirodalom valamennyi jobb erejét, sőt Magyarországiakat is. Az a bizonyos unitárius fonál újra irányító szerephez jutott.

A Remény-taposta úton s az iskolai önképzőköri Remény szárnya alatt és szárnya alól nőtt ki aztán Krizától Jókaiig és Barabás Ábelig, sőt hogy az élöket is belefoglaljam, Balázs Ferencig és a Tizenegyek-ig jóformán mindenik régi és új unitárius költő. Számra nézve elég sokan vannak, de az önképzőköri nivón, vagy a helyi jelentőségű alkalmi poetáskodáson felül — valljuk meg az igazat — kevesen emelkednek. Ez nem kicsinylés rájuk nézve. Ez a minden képzeletet meghaladó tempóban haladó magyar irodalmi, szépirodalmi föllendülés megbecsülése. Székely és Kriza tudták, miért állnak félre: Vörösmarty, Petőfi, Arany és Jókai után és mellett nagy gyertyát gyújtson, aki égni s főleg világítani akar. Krizáék után értelme sincs már, hogy a vallása után érdeklődjünk a poétának. Nevetséges dolog volna, ha Vörösmartyt a katolikusok, Aranyt és Jókait a kálvinisták, Petőfit és Berzsenyit a lutheránusok sajátítanák ki, mint a magukét. Petőfi legalább éktelen dühbe jönne s amilyen szabadszájú, odakiáltaná: Tompa Miska kálvinista tiszteletes uram a lutheránus, ötet szeressétek, nekem hagyjatok békét. A felekezetiességnek ma már hál' Istennek még az egyházi ének-költés terén sincs semmi célja és értelme: a legszebb unitárius egyházi éneket Szabolcska Mihály írta, Dávid Ferencet és Székely Sándort viszont a reformátusok is éneklék. A szépnek nincs felekezeti színe s az ősmagyar Mária-siralmakon az unitárius könny is kicsordul.

A felekezeti különbségtételnek poeták között már csak azért sincs semmi értelme, mert azok ma jóformán mind egy valláson vannak. Illetlen nagyozolás volna azt mondani, hogy mind unitáriusok (ennek ellene mondana a betű, az anyakönyvi bejegyzés). Monjuk inkább azt, hogy mi unitáriusok vagyunk az ő vallásukon. Mi mindenkivel egy valláson vagyunk, aki hisz a mi Istenünkben s akinek komoly, de elfogulatlan lelkiismeretbeli kérdés az ő vallása. Ugy-e, hogy így már elég sokan vagyunk s az ilyen beskatulyázás ellen még a legradikálisabb Petőfi sem tiltakoznék. Legfeljebb csak engem állitana lehetetlen feladat elé az új helyzet: minden valamirevaló poetáról kisüthetném, hogy egy valláson van velünk s számlálhatnám őket holnap reggelig. Maradjunk hát csak az anyakönyvi bejegyzések alapján számontartható unitárius poetáknál, a Remény neveltjeinél:

Tiboldi István. Parlagon maradt őstehetség. Halhatatlan rigmusok szerzője. Középlény a költő, a vándorlantos és a páskilus-szerző között.

Sebes Pál. Toroczkói kántor. Nagy pedagógus. Sátoros-ünnepi köszöntőit, veszekedő verseit ma is kántálják az aranyosszéki falvakban. Egy énekével az Énekeskönyvbe is bejutott.

Rédíger Géza. Szabédi pap. A Remény neveltjei közt a hozzá képest modern Jékeit nem számítva, a legizmosabb költői tehetség. A kapcsolatot is legtovább megőrizte a kollégiumi ifjúsággal. Lélekben mindig velük van. Első költemény-kötetét is nekik ajánlja. Viszont az ifjúság is szereti Rédigert. „A dalnok iskolája“ című költeményével minden ambiciózus szavaló megpróbálkozik. Költészetének legérettebb termékei öreg korában irt zsolnárfordításai. A biblia zordon fenségű költészete nem volt idegen az ő kemény, férfias egyéniségétől. A *Uram, ki búsulsz* című zsolnára örökéletű költemény.

Nagy Lajos. A poetika tanára. Lelkes magyar s a szabadság-és hazaszeretet lelkes utánezője. Budenz fölfedezője, a Mátyás-szobor keresztapja. Derült optimizmusra hajló, harmonikus lélek. Az „óesztendő-lyukaskendő“ vanitatum vanitását egészséges életfelfogásával zengi meg (ez a legéletrevalóbb költeménye), de ódát sosem lett volna szabad írnia.

Nagy Albert, a szellemes rim-kovács Nagy Gyulának ábrándos lelkű, mélyen érző testvérbátyja. Esményi világban él, az élet reális értékeinek halvány sejtelve nélkül. Szelid, naiv, vértelen Schönggeist. Elkésett romantikus egy minden hájjal megkent reális világban. Az önképzőköri eszményeket holtáig hordozta puritan tisztaságú becsületos lelkében.

Murányi Farkas Sándor. Költeményeit a papnövendékek önképzőköre adja ki. Ez a költészet (mint maga jellemzi) „halk moraju patak“. Nemes eszmények szolgálatában áll, telve meleg szeretettel minden iránt, ami szép, nemes és eszményi. Ir népdalt, szerelmi dalt, lerója a köteles szerelmi vallomást Petőfi, Tompa és Arany szellemének, kiket kimutathatóan utánoz. Kedvelt eleme mindenk felett az óda, Ünnepi poetája volt az unitárius ünnepélyeknek. Mindig lelkes, de a szép, nemes gondolat sokszor belevesz az áradatba vagy elszintelenedik a sok szótól.

Tarcsafalvi Albert. Igazgató-tanító, Gárdonyira emlékeztető selfmademan. Gárdonyira emlékeztető lelki alkata is. A családi apró örömök meleg szívű poetája, székely fájának sok kedvességével, természetességével, egyszerűségével és szeretetreméltóságával. Egyházi éneket, vallásos tárgyú költeményeket is irt. Az Unitárius Közönség házi poetája volt.

Éjszaki Károly. Kolozsvári államvasúti főfelügyelő. A Petőfi-Társaság alelnöke. A Dunántúlról került Erdélybe s a lelkiismereti szabadságot mindennél többre becsülő emelkedett szabadelvűsége hozta az unitárius Táborba. Hódító intelligencia. Szellemének elevensége bőven ömlő egészséges humorban s sziporkázó ötletekben áradt ki. Vigjátékokat és bohózatokat irt, de inkább csak fiatalabb korában, a Bach-korszakban. A *Cydoni alma* jókora színpadri sikert is aratott annak idején.

Árkosi Ferenczi Kálmán. Meleg érzelmek halk akkordu, méla borongású hegedűse, de érzi és érti székely fájának végzetes tragikumát is. Petőfi az ideálja. Ha hazáját s szabadságát emlegeti, az ő keble is szentegyház. Egy Apostol-ra emlékeztető elbeszélő költeménye is van, amelyben azonban csak a szertelenség emlékeztet a mesterre. Fiatalon hunyt el, kiforratlanul. Kár érte, mert humora s egész rokonszenves egyénisége jellegzetesen székely.

Demeter Dénes. Pap. Az örökké lelkesedők becsületesen jóhiszemű, de kevés dohányú fajtájából. Szerelmes az önképzőköri szépbe, a szépen szóló szép szavakba, de főleg a saját lelkes hangjába. Csak így érthető meg, hogy verset irt.

Győrffy József. Könnyen verselő, nem tehetség nélkül való, nyugtalan bohém. Sokban emlékeztet Felvinczy Györgyre, kinek egyébként is szűkebbkörű patriotája. Költeményei nem normalis, különc embernek mutatják. Irt egy rakás furcsa torockói népbaladát torockói dialektusban. Pályája és költészete akkor ivelt a zenitjére, amikor valami politikai vétség miatt martir-fogságot szenvedett. Politikai Szatirái a képviselőházi ellenzék támogatásával és tapsai közt jelentek meg. Véres-szájú, mint valami forradalmi demagóg.

Dr. Barabás Ábel. Szegény jó Ábel, az örökké szenzációkban utazó, hihetetlen ambíciójú, csodálatos önbizalmu, bámulatos munkabírásu és szédületes termékenységgű szegény Ábel. Embernek a legérdekesebb, barátnak a legjobb és legérdektelenebb, mert sosem lakott másban. Elég volt neki a maga énisége, azzal éppen elég baja akadt, hogy hova és miként helyezze el. Mert hogy föltétlenül el kell helyeznie, aziránt soha egy percig se voltak aggályai és scrupulusai. De volt is ám tehetsége hozzá. Máról holnapra bele tudott mindenbe nőni. Tegnapelőtt még a padban szorongó diák, tegnap már félelmes bátorságú műkritikus és aestheticus, mára virradólag esperanto-szaktekintély, holnap orosz műfordító és Goethe-magyarozó, holnapután zenetudós s irni tanítja, elevenen irni

Goethe sűrűvérű, nehézkesen alapos fajtáját. Költővé és regényíróvá a háboru tette. Itt is szenzációkban utazott. A jövő évtized háboruját álmodta meg és harci szonetteket írt. Harci szonett? Fából vaskarika. De miért ne, ha Ábel úgy akarja. Ha a harcias elegiából lehetett egy pár évezred alatt búsongó költemény, Ábel csak sietette a maga csodáját, nála fordítva a szelid szonettből lett, dictum-factum, holnapra virradólag vijjgató vihardadár. De mennvi egyéb s milyen boszorkányos merészségű és gyorsaságú tervtől duzzadt a Barabás Ábel kiszámíthatatlanul gazdag tarisznyája. Szegény jó fiú, te örök meglepetés, de nagy kár, hogy nem Brassai bácsitól tanultad a tempót.

Jékey Aladár. A végire hagytam. Okom van rá. Úgy érzem, hogy ebben az én unitárius poetákból kötött koszorúmban sok az elfonnyadt, vagy egészen elszáradt virág. Elszállt az illatuk, vagy ami annál is rosszabb, megsavanyodott, megáporodott. Az ilyen virágot csak az nem dobja ki az ablakon, akit érzelmi szálak fűznek hozzá. Az idő, haj az idő kegyetlen ellensége virágnak és poeténak egyaránt. A virág elhervad, az illat elszáll s itt marad egy dohos sárga füzet. Jékey is csak ilyen szinehagyott, poros verses füzet, de ha kinyitom, friss fehérörzsa illat árad ki belőle, mint a Kriza Vadrózsáiból, a Jékey virágjai még üdék, még nem áporodottak. Úgy látszik, Jékey él, sőt holnap is élni fog. Miért? Nehéz azt így hamarosan megmondani. Talán mert megérezzük benne, hogy nem örölködik s hogy nincs benne semmi kezdetleges önképzőköri félszegség. Ember van a sorok mögött, akinek mondanivalója van s úgy és azt mondja, amit mondani kell s azt sem erőszakolja ránk. Énekel, mert énekelnie kell:

Doromb biz ez, együgyü hangszer,
De én azért csak pengetem.
Nem a zajos külső világnak,
Csak úgy magamnak ide benn.
A zengő szférák kék egéből
Hullott nekem e kis doromb.
Nem hallok semmi földi zúgást,
Ha lágyan a fülembé zsong.

S még egy titka lehet a Jékey örök fiatalságának. Az ő hervadatatlanságának titka éppen ez az ő örök fiatalsága. Az örök szép

iránt fogékony lelke megérzi az új idők új fuvallatát. Uram, bocsásd meg neki, csapták össze a kezüket a nagyfejük, ez a Jékey megbolondult, már Adyt is poétának tartja s valósággal házal vele. Pedig hát Jékey bácsi tudta mit csinál. A költőnek nem szabad begubózkodnia a modorosságok bagolyvárába: „Dádék, virrad, le kell már tenni, ablak alatt kacag a hajnal“. Adyt és az új magyar poézist aligha ismerte valaki jobban az öreg Jékeynél. Klasszikus tömörséggel állapítja meg és szűri le Ady értékét, anélkül persze, hogy a maga, tisztább vizeken evező költői hitvallását föladván. Az öreg lelke gyökereig meg volt győződve s nem egészen alaptalanul, hogy az új vizeken evező Messiásnak, Adynak, ő (Jékey Aladár) a Keresztelő Jánosa.

Nem áltatom magam azzal, hogy minden régi unitárius poétáról beszéltem. Hál' Istennek, éppen elegenden vannak ahhoz, hogy kihullhassanak a rostából, vagy még inkább bele se kerültek. Már lezártam a sort, amikor azt hallom, hogy az *Ábrányi*-család is unitárius. Ráadásnak ugyancsak kellemes meglepetés. Megkoronázásai is fölértő akaratlan elrendezés: a végén egyes virág helyett mindjárt egész bokor, egy művész familia. De kivált *Ábrányi Emil*, a Márciusi dalok lánglelkű költője, *Cyrano de Bergerac* mesteri fordítója, mint korának is kétségkívül egyik legkiválóbb lírikusa, éppen elég előkelően hangzó név ahhoz, hogy vele a sort befejezhessük.

Mégse menjünk addig el, amíg egy titkon fölkinálkozó és fölkívánkozó kérdésre nem felelek.

Azt kérdezhetné tőlem itt most valaki, de hát mi értelme volt ennek az egész felekezetiességnek. Mért kellett unitárius költőkből kötni azt a csokrot? Hiszen ugyanilyen joggal külön lehetne, teszem fel, válogatni a vöröshaju, vagy a balkezű poétákat is. Mentségemül legyen mondva, hogy talán mégsem egészen így áll a dolog. A vallás (éppen úgy, mint a fajiság) tán mégis csak lényegesebb ismertető jel, mint a vörös haj. A vallás életfilozófia, a vallás világszemlélet, a vallás gerinc, a vallás az ember. A vallás valahogy meghatározza az embert. Nem volna hát hálátlan föladat utána gondolni, ha csak futólag is, van-e valami olyan közös tulajdonság, sajátosság és jellegzetesség, ami egyetemesen jellemző az unitárius költőkre. Én itt — anélkül, hogy a kérdés bővebb fejtegetésébe belebocsátkozhatnám, három ilyen vonást látok.

Az első az, hogy egyszerűek, igénytelenek, puritánok. *Csak* költő nem igen van köztük. Ha verselnek is, amíg fiatalok, a férfikor közeledtével egyéb dolog után látnak. Az élehetlenségig ambi-

ciónélküliek. Vagy csak tehetségük határaival vannak tisztában? Van kivétel is persze. Az önképzőkört holtig járók.

Második jellemvonásuk az, hogy világos fejűek és itéletűek. Feltűnően józanok. Képzletük nem áll arányban értelmükkel. Mint poéták, talán ezért nem igen viszik túl a középszerűségen. De szemük, önkritikájuk az van. Elég Krizára és Székelyre gondolni. S ami a jelent illeti, bár ez már nem az én rétem, kell-e csattanósabb bizonyíték, mint a Gyallay világos szemű és kritikájú tiszta székelysége a felelőtlenül székelykedők szertelenségeivel szemben?

Harmadik jellemvonásuk, hogy új utakon szeretnek járni s egy lófével előbb, mint más. Hamarább megérzik az idők jelét. Nem gubózkodnak olyan hamar be az előítéletek bagolyváraiba, tovább maradnak fiatalok, előre néznek, hirtívők szeretnek lenni. S hogy mért és miben járnak elől? Nem azért és nem abban, mintha ők találták volna föl a puskaport. Tán nem is tudják mindig, amikor elől járnak. Csak előörsök, csak úttörők, csak kezdeményezők, csak Keresztelő Jánosok. A nagy ágyu utánuk jön: Székely Sándor után Vörösmarty, Kriza után Petőfi, Jékey után Ady. Csak minden tizedik magyar székely s csak minden századik magyar unitárius. Egy csepp a nagy tengerben. De nem különös-e, hogy a székely s a székelyben az unitárius mindenütt ott van, mint előfutár, mint eszmeérlelő, mint előörs, mint útcsináló.¹⁾ Mintha csak krónikáinkat hallanók a magyar sereg élén járó siculusokról. Mi a faji jellemvonás, ha ez sem az? S miben gyökerezik a mi unitarizmusunk, ha nem a fajiságunkban? Valami titkos, valami ösztönyszerű, valami végzetes szabályszerűséggel ható erő működik itt közre, melynek a titka vérünkbe, fajiságunkba, lelki alkatunkba van beleírva. Jó erről úgy néha-néha gondolkozni. De most sürgősen át kell adnom a szót s a helyet a fiataloknak, mert még rám találja dörögni Jékey bácsi:

Dádé, virrad! Le kell már tenni.

Ablak alatt robot a nappal. Hadd robojjanak hát elő a fiatalok.

Pálffi Márton.

---

¹⁾ Az újabbak közül erre S. Nagy László titkárunk a bizonyíték, ki Erdélyi Szemléjével legelőször eszmélt öntudatra az összeomlás után.

Modern unitárius költők.

Amilyen hihetetlennek tetszik talán sokak előtt, épen olyan egyszerű kérdés, vagy ha úgy gondolják, épen olyan kényes és nehéz dolog — modern unitárius költőkről beszélni. Hát ilyenek is vannak, kérdezheti cinikus fölényeskedéssel, aki távol él a mi szűk határok közé szorított, de e határokon belül annál intenzivebb, érdekesebb és értékes munkát teljesítő irodalmi életünktől. Vörösmarty Mihály, utját egyengető aranyosrákosi Székely Sándor s halhatatlan emlékü vadrózsa-gyűjtő Kriza Jánosunk után valóban néhez nekünk unitárius költőket idézni s még nehezebb — modern unitárius költőkkel dicsekedni. De ha egy kis engedékenységset teszünk s a költőt nem mérjük csupán Petőfi, Arany, Ady szellemi nagyságával s megalégszünk azzal az esztétikai megállapítással, hogy mindenki költő, aki gondolatának szavakká érlelésével vissza tudja adni a lelkében muzsikáló mélyebb érzéseket s azokat velünk érzékelhető módon el is tudja képzelteni, akkor tagadhatatlan, hogy Kriza óta is van néhány költőnk s ma is vannak, akik szavaik pislaméseseivel meg-megpróbálják bevilágítani a lelkek mélységének bánya-sötétjébe. S ha e szó: modern, nem irányt, hanem időszakot, ujkorit, jelenkorit jelent, akkor egy kis unitárius öntudattal megengedhetjük magunknak, hogy néhány mai versirónkat modern költőnek nevezzük s ugyanannyi kötelességérzéssel számon is tartsuk őket.

Az utóbbi idők legértékesebb modern versirői egyénisége kétségtelenül Jékey Aladár volt, minthogy azonban halálával ő már kilépett az általam jelenleg számon tartott mai idők költői sorából, rangban és sorban első helyen *Józan Miklóst* illeti, hogy néhány vonással felrajzoljam költői profilját. Mert Józan Miklós, a magyarországi egyházkerület népszerű püspöki vikáriusa, messzibe nyuló ifju esztendei-